

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

127:3. 2007

LITTERATUR

Bebyggelsehistorisk undersökning i det Nordiska ödegårdsprojektets efterföljd

Mats Berglund, *Gårdar och folk i norr: bebyggelse, befolkning och jordbruk i Norrbotten under 1500-talet*, diss., Skrifter från Institutionen för historiska studier 16, Umeå: Umeå universitet, 2006. 289 s. (Summary in English: Farms and people in the north of Sweden: settlements, population and agriculture in Norrbotten during the 16th century.)

Under 1970-talet undersöktes bebyggelseutvecklingen i de nordiska länderna, särskilt regressfenomenen, under medeltid och 1500-tal inom ramen för det Nordiska ödegårdsprojektet. Projektet intensivundersökte ett betydande antal regioner av varierande storlek i alla nordiska länder. För Sveriges och även Finlands vidkommande blev särskilt de norra delarna av länderna mindre tillfredsställande behandlade. Detta gäller även Norrbotten, där 1500-talet inte inkluderades i punktundersökningarna.

Mats Berglunds avhandling har sina klara förebilder i det Nordiska ödegårdsprojektets svenska punktundersökningar i fråga om såväl frågeställningar som metod. Undersökningsområdet i avhandlingen omfattar Norrbotten, det vill säga norra fögderiet i Västerbotten bestående av socknarna Torneå, Kalix, Luleå samt Piteå. Tidsmässigt omspannar avhandlingen perioden från början av 1500-talet fram till år 1607. Av socknarna intensivundersöks Kalix och Luleå mer detaljerat än de övriga.

Undersökningen är uppdelad i tre huvudkapitel. "Förarbetet" presenterar forskningsområdet samt forskningsläget, källor och metodiska, särskilt källkritiska, problem. "Huvudarbetet" är indelat i följande periodiska avsnitt: 1500–1543, 1543–1564, 1564–1595, 1595–1607. Vart och ett av dessa, med undantag av det första, har underavdelningar för bebyggelse, befolkning, jordbruk, "rika och fattiga" etcetera jämte sammanfattning. Dessa kapitel innehåller även komparativa delundersökningar. I "Avslutningen" samlas sedan resultaten för hela undersökningsperioden med tyngdpunkten lagd på orsaksammanhangen. Med en sådan disposition blir framställningen tämligen splittrad och oöverskådlig samt upprepningarna talrika.

Berglund kommer till resultatet att utvecklingen i Norrbotten under den undersökta perioden i stort sett följde trenden i de övriga delarna av landet. Bebyggelsen, uttryckt i antalet bebodda och i drift varande gårdsbruk, växte från 1540-talet till sekelskiftet 1600 med en tredjedel. Tillväxten varierade dock i hög

grad, från ett tiotal procent i Piteå till 70–80 procent i Torneå. Tillväxtperioder var 1540- och 1550-talen samt tiden från och med 1580-talet, medan största delen av 1560-talet och följande decennium präglades av regress. Till sin karaktär var tillväxtperioderna dock olika. Under den första perioden växte antalet gårdsbruk genom hemmansklyvningar och anläggandet av nybyggen. Denna utveckling framkallades av en starkt växande befolkning. Tillväxten från och med 1580-talet var en återhämtningsfas efter regressen. Nya gårdar tillkom då, huvudsakligen genom att jordparceller från existerande hemman sammanfördes till självständiga bruk. Med undantag av Torneå minskade dock åkerarealen i socknarna från början av 1540-talet till början av 1600-talet. Torneå däremot hade en ökning på över 50 procent. På samma sätt som i de övriga delarna av Norrland ökade boskapsskötselns relativa betydelse i undersökningsområdet från och med 1570-talet. Befolkningsutvecklingen i Norrbotten karakteriserades, enligt Berglund, från och med 1580-talet av stagnation eller rentav befolkningsminskning. Detta möjliggjorde för obesuttna, såsom legodrängar, före detta knektar och husmän, att etablera självständiga gårdsbruk.

Berglund ägnar källorna helt berättigat stor uppmärksamhet och strävar efter att bedöma deras utsagokraft; bland annat betonas tiondelängdernas betydelse som komplement till jordeböckerna. Då det är fråga om att fastställa antalet gårdsbruk kan behandlingen av källorna anses förtjänstfull, och också hemmansklyvningarnas, nybyggenas och ödeläggningens inverkan på förändringarna i antalet gårdsbruk behandlas på ett intresseväckande sätt.

Framställningen är däremot problematisk i behandlingen av befolkningens storlek och struktur vid olika tidpunkter. Liksom svenska forskare i allmänhet sätter författaren överlag stor tilltro till de kamerala källornas tillförlitlighet och fullständighet. För gårdsbruken ser denna tilltro ut att vara berättigad, men i fråga om längder som registrerar hushållsmedlemmar är den inte lika befogad. Från det första decenniet av 1600-talet finns några nominativa skattelängder, såsom hjonelagslängden för 1610, vilka enligt varierande principer registrerat också medlemmar i hushållen. Dessa längders tillförlitlighet ifrågasätts inte, men det hade varit skäl att analysera dem mera i detalj och att på hushållsnivå jämföra olika längder för att få klarhet i deras fullständighet.¹

I sina beräkningar av befolkningen stöder sig Berglund metodiskt i hög grad på Gunnar Huss, bland annat genom att män tillhörande vissa ålderskategorier anses ha utgjort ett tämligen konstant procenttal av hela befolkningen. Män i åldern 16–60 år förutsätts sålunda ha utgjort cirka 25,2 procent av befolkningen och de gifta männen och änklingarna 18,47 procent. Sådana beräkningar får anses vara tämligen osäkra när hela befolkningens åldersstruktur inte är känd. Därför vilar

1. I fråga om hjonelagslängden för 1610 kan man t.ex. göra iakttagelsen att i Torneå socken registreras endast sex döttrar och i Kalix endast två; Landskapshandlingarna, Västerbotten, 1610:16, mikrofilm i Forskningsarkivet, Umeå universitet.

dessa beräkningar på en ostadig grund. Å andra sidan har författaren avstått från att försöka föra vidare analysen av den speciella påskamåslängden för Luleå från 1559.

Påskamåslängden är unik genom att den upptar socknens hela befolkning eller största delen av den. Längden analyserades och dechiffrerades för första gången av Gunnar Huss i slutet av 1800-talet. Senare har dock Sune Åkerman ifrågasatt Huss' beräkningar och givit en delvis annan tolkning. Berglund ansluter sig till Huss men anför inte några nya argument för sitt val. Därför kan det vara skäl att i korthet närmare analysera innebörden av längden.

Huss kommer till slutsatsen att förkortningen "h" i längden avsåg det totala antalet personer, huvuden, i hushållet och att "d" betecknade dem som betalade dukpenningar och således var berättigade till nattvarden. Åkerman däremot anser att med förkortningen "h" angavs antalet till nattvarden berättigade i hushållet, medan med "d" däremot avsågs de som faktiskt deltog i nattvarden den aktuella påskan.² Som motivering för omtolkningen anför han bland annat att enligt Huss' räknesätt skulle antalet barnlösa hushåll ha varit misstänkt stort, hela 65 stycken, och att anmärkningsvärt många familjer skulle ha haft endast ett barn.

I Huss' bevisföring ingick att relatera storleken på vissa personkategorier till andra personkategorier, som han kunde räkna fram i övriga längder, samt att även nyttja proportionerna mellan olika befolkningskategorier kring sekelskiftet 1900. Åldern för den första nattvarden ansåg han vara cirka 17 år. Det ser dock ut som om man under senmedeltiden och ännu efter reformationen begått sin första nattvard vid betydligt lägre ålder, vid 9–10 års ålder, vilket Åkerman påpekat, men också tidsramen 7–12 år har föreslagits. Tio år torde således kunna sättas som genomsnittsålder för den första nattvarden. Detta förtar värdet av en del av Huss' beräkningar, men man kan försöka testa hans tolkning av påskamåslängden på ett annat sätt. För 1600-talets vidkommande har Eino Jutikkala rekonstruerat befolkningen i Tavastland genom att retrospektivt nyttja proportionerna mellan olika ålderskategorier av befolkningen vid mitten av 1700-talet, efter Tabellverkets tillkomst. Med en liknande metod kan hållbarheten i Huss' tolkning av påskamåslängden testas.³

2. E. G. Huss, "Några i statistiskt hänseende intressanta urkunder från midten af 1500-t.", *Statistiskvetenskaplig tidskrift för politik, statistik, ekonomi* 1899, s. 312f.; E. G. Huss, *Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540–1571*, Uppsala 1902, s. 50–64; Sune Åkerman, "Ett ekosystem och dess förvandling: storfamilj och storhushåll vid övergången mellan medeltid och nyare tid i två ålvdalar", i Sune Åkerman & Kjell Lundholm (red.), *Ålvdal i norr: människor och resurser i Luledalen 1300–1800*, Umeå 1990, s. 20–22. Enligt Huss avsåg förkortningen "sg" i påskamåslängden drängar och "se" pigor, Berglund har i stället "f" och "fe". Bokstaven är dock snarast ett "s", inte ett "f". Drängarna betecknas med ett "s" följt av tecknet för "us", liknande siffran "9", alltså "servus"; även formen "si", d.v.s. "servi" förekommer för mera än en dräng. Då det gäller pigor, "serve", förekommer ibland singularisformen "sa", d.v.s. "serva"; Landskapshandlingarna, Västerbotten 1559:10, mikrofilm i Forskningsarkivet, Umeå universitet.

3. Eino Jutikkala, "Väestö ja yhteiskunta", *Hämeen historia*, II:1, Tavastehus 1900, s. 174–177.

Med Huss' tolkning som utgångspunkt fås följande befolkningsstruktur för Luleå 1559: hela befolkningen 3 126 personer; till nattvarden admitterade (över tioåriga) 2 281 (72,9 %); 0–10-åriga barn 845 (27,0 %); i äktenskap levande personer 1 020 (32,6 %); änkor och änklingar 102 (3,3 %).⁴ Dessa relationstal kan jämföras med motsvarande relationstal för Sverige och Finland 1750–51 i tabell 1.

Tabell 1: Procentuella andelar för vissa ålderskategorier av befolkningen samt vissa demografiska relationstal i Luleå, Sverige och Finland

	Luleå 1559	Sverige 1750–51	Finland 1750–51
Barn i åldern 0–10, % av befolkningen	27,0	23,7	27,1
Barn i åldern 0–15 år, % av befolkningen	–	33,2	37,2
I äktenskap levande personer, % av befolkningen	32,6	36,5	37,3
Änkor och änklingar, % av befolkningen	3,3	6,7	5,8
Barn i åldern 0–10 år per gift person	0,8	0,6	0,7
Barn i åldern 0–15 år per gift person	–	0,8	1,0

Källor: Huss 1899, tab. 1, s. 315; Gustav Sundbärg, *Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750–1900: einige Hauptresultate*, Stockholm 1907, tab. 5, s. 81, tab. 8, s. 84; *Pääpiirteet Suomen väestötilastosta vuosina 1750–1890*, I: väestön tila/*Éléments démographiques principaux de la Finlande pour des années 1750–1890*, I: état de la population, Helsingfors 1899, tab. 7, s. 21, tab. 10, s. 32, tab. 15, s. 60, tab. 18, s. 137.

Proportionerna för de presenterade ålderskategorierna och för antalet barn per gift person är anmärkningsvärt lika i Luleå 1559 och i Sverige och Finland 1750–51. Förra hälften av 1500-talet i Norrland och årtiondena före mitten av 1700-talet i det svenska riket var, med undantag för kriget mot Ryssland 1741–43, fredsperioder. Därför kan man vänta sig att befolkningsstrukturen i Norrland vid mitten av 1500-talet liknade den svenska och finska två sekel senare. Tabell 1 stöder således Huss' tolkning av påskamåls längden.

Torneå socken avviker mycket klart från det övriga Norrbotten i fråga om både bebyggelse tillväxt och förändringar i den odlade arealen. Detta problematiseras knappast alls i avhandlingen, till exempel då orsakerna till utvecklingen dryftas. Inom ödegårdsprojektet var man intresserad av migrationens inverkan på bebyggelseutvecklingen och på näringsstrukturen. Den dynamiska utvecklingen i Torneå under 1500-talets sista årtionden förklaras av inflyttningen av savolaxiska svedjebbrukare till socknen. De omtalas första gången i Torneå redan 1559, men först från och med 1570-talet blir de talrika i socknen. Av dem som 1596 betalade hjälpskatt i Torneå utgjorde savolaxarna redan cirka 10 procent. Denna inflyttning har behandlats i flera undersökningar av Jouko Vahtola, men ett detaljstudium om hur nykomlingarna etablerade sig i Tornedalen i ett rumsligt, nä-

4. Huss 1899, tab. 1, s. 315.

ringsekoniskt och ekologiskt perspektiv saknas. Källmaterialet för en sådan undersökning är mycket tacksamt, eftersom identifieringen av nykomlingarna i de flesta fallen är tämligen enkel tack vare deras finska tillnamn (t.ex. Karvonen; i källorna förekommer även former som Karuoinen, Karuoin). Det får anses vara en stor brist i avhandlingen att ingen närmare analys av den savolaxiska inflyttningen till Torneå socken företagits.⁵

Ett centralt element i undersökningen är komparationen mellan utvecklingen i Norrbotten och övriga delar av Sverige, varvid även de forna danska landskapen har tagits med. Det är värdefullt att också ödegårdsprojektets punktundersökningar i västra Finland beaktats. Komparationen visar att dynamiken i bebyggelseutvecklingen i den västra rikshalvan var annorlunda än i den östra. Utvecklingen i de svenska regionerna präglades, med vissa undantag, av måttlig tillväxt från 1540-talet till sekelskiftet 1600, medan de flesta av de finska landskapen drabbades av regress från och med 1570-talet, huvudsakligen förorsakad av det långvariga krigstillståndet från och med 1570. Den för komparationen viktiga tabellen nummer 82 (s.188), innehåller dock ett antal felaktigheter.

Orsakerna bakom utvecklingen i bebyggelse, befolkning och jordbruk hade förtjänat en grundligare behandling. Nu nöjer sig författaren huvudsakligen med att referera opinioner i tidigare forskning, närmast i ödegårdsprojektets undersökningar. Befolkningsökningen framträder som i stort sett den enda faktorn bakom bebyggelseexpansionen. Som huvudorsak till regressfenomenen under 1560- och 1570-talen anförs främst det nordiska sjuårskriget. Något eget självständigt bidrag till diskussionen om orsakssammanhangen framläggs inte, om man bortser från betonandet av utskrivningarnas betydelse för minskningen av den arbetsföra befolkningen. Också förändringarna i skattebördan borde ha beaktats i högre grad. Norrbotten utgjorde ett marginalområde för de agrara näringarna. Därför hade man väntat sig att klimatförändringarnas eventuella betydelse för bebyggelseutvecklingen i området hade dryftats ingående. Ett försämrat klimat har anförts som en viktig delorsak till stagnationsperioden i Västerbotten från senare hälften av 1560-talet och fram till början av 1580-talet.⁶ Ä andra sidan har det visats att *terms of trade* för de produkter som avyttrades från områdena kring Bottniska viken försämrades drastiskt under senare hälften av 1500-talet. Fisket spelade en betydande roll även i Västerbottens näringsliv, som Nils Friberg visat. Därför hade det funnits skäl att även beakta de ekonomiska konjunkturerna som en möjlig regressförstärkande faktor i undersökningsområdet.⁷

5. Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijoki-laakson asutuksen synty: nimistöieteellinen ja historiallinen tutkimus*, Rovaniemi 1980, s. 438, 443.

6. Jouko Vahtola, "Ylisen Norlannin talonpoikaisasutus 1500-luvulla", *Historiallinen aikakauskirja* 1988:3, s. 182f., 189f., 193. I undersökningen studeras bebyggelseutvecklingen i hela Västerbotten.

7. John P. Maarbjerg, "The economic background to 'The War of Clubs'", *Scandinavian journal of history* 17:1, 1992; Nils Friberg, *Stockholm i bottniska farvatten: Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm 1983.

Det är inte enbart dispositionen i avhandlingen som är problematisk och gör det svårt att överblicka forskningsresultaten. Också författarens presentation av det siffermaterial som ligger till grund för analysen gör det svårt för läsaren att bedöma relevansen i slutsatserna. Bebyggelsen, jordskattemantalet och bågaman-talet år för år presenteras för det mesta genom tredimensionella stapeldiagram, men de har nästan enbart illustrativt värde och ger inga möjligheter att exakt kvantifiera utvecklingen. Därtill saknas kronologiska tabeller eller bilagor som sockenvis redovisar den kronologiska utvecklingen. De existerande tabellerna är inte heller invändningsfria; det förekommer felräkningar och diskrepanser mellan olika tabeller.

Förutom längdmaterial har Berglund i anmärkningsvärt ringa utsträckning använt övriga källtyper som ingår i landskapshandlingarna. För förståelsen av utvecklingens dynamik hade även ett extensivt nyttjande av övrigt kameralt material, bland annat saköreslängder, varit av värde. Den forskning som använts är i hög grad begränsad till bebyggelsehistoriska framställningar, medan arbeten om naturförhållanden, jordmån och klimat samt om andra näringar än de agrara, är sparsamt företrädade i litteraturförteckningen. Sålunda saknas ovan nämnda (not 7) arbeten av Nils Friberg och John P. Maarbjerg. Då det gäller behandlingen av Torneå socken har det varit ett problem för författaren att inte vara i stånd att nyttja väsentlig finskspråkig litteratur.

I det föregående har flera problematiska sidor i avhandlingen ventilerats. Detta får inte skymma det faktum att undersökningen fördjupar kunskapen om sambanden mellan bebyggelse, befolkning och näringar i Norrbotten under den behandlade tiden. Sålunda visar framställningen bland annat att det i Norrbotten existerat betydande förmögenhetsskillnader mellan storbönder och småbönder hela den undersökta tiden igenom och att polariseringen ökat från och med 1560-talet. Avhandlingen hade dock vunnit mycket på ytterligare textbearbetning, noggrannare akribi och ett annorlunda sätt att presentera det kvantitativa fakta-underlaget.

*Eljas Orrman**

* Fakultetsopponent